Beschrijving van het complex Zwanenburgwal 218-230, Staalstraat 15-21 en Verversstraat 149-157 (portieketagewoningen en winkels)

Datum beschrijving: 19-06-2024
Auteur: Joosje van Geest
Bezoekdatum: 25 september 2023

Architect: Paul De Ley (1943-2024) en Fenna Oorthuys (1944-)
Ontwerpjaar: 1982-1985
Bouwjaar: 1984-1986

Opmerking
Deze verkenning is door Monumenten en Archeologie (MenA) gemaakt op verzoek van het dagelijks bestuur van Stadsdeel met als doel het inventariseren van de aanwezige monumentwaarden. Dit naar aanleiding van de aanvraag van Erfgoedvereniging Heemschut (18 mei 2020) om het complex Zwanenburgwal 218-230, Staalstraat 15-21 en Verversstraat 149-157 aan te wijzen als gemeentelijk monument.

Het complex heeft een indicatieve orde 1 op de *(concept)* Ordekaart 1970-1985.

Stedenbouwkundige context
Deze beschrijving heeft betrekking op het hoekpand aan de Zwanenburgwal 218-230, Staalstraat 15-21 en Ververstraat 149-157. Het pand maakt deel uit van een groter stadsvernieuwingsproject van vier invullingen in de sociale sector aan de Zwanenburgwal, de rand van de Nieuwmarktbuurt tegenover de Stopera. De overige drie bouwblokken (Verversstraat 184-204; Zwanenburgwal 168 / Verversstraat 119-125 en Zwanenburgwal 158-166 / Verversstraat 101, 105-117) hebben een indicatieve waardering orde 2 op de (concept) Ordekaart 1970-1985.
Tussen de Zwanenburgwal en de Kloveniersburgwal was in de Middeleeuwen de lakenindustrie gevestigd. De huidige straatnamen verwijzen hier nog naar: lakens werden opgerekt aan houten raamwerken (Raamgracht), geverfd (Verversstraat) en door staalmeesters gekeurd (Staalstraat). Toen er meer ruimte nodig was verplaatste de textielindustrie zich naar de Jordaan. Terwijl van oudsher grote gebouwen, pakhuizen en bedrijven aan de Zwanenburgwal zijn gelegen, heeft de smalle Ververstraat een heel ander karakter. Klem gelegen tussen twee belangrijke grachten (Zwanenburgwal en Groenburgwal) is er slechts ruimte voor ondiepe panden van nauwelijks zes meter diep.

Het onderzochte hoekpand Zwanenburgwal - Staalstraat - Ververstraat sluit qua bouwhoogten aan op de historische omgeving, met aan de Zwanenburgwal vijf lagen en langs de Ververstraat drie en vier bouwlagen. Aan weerszijden van het in het bouwblok opgenomen Staalstraat 19 ligt een transparante plint, waarin bedrijfsruimten zijn ondergebracht die het karakter van het winkelgebied hier dienen te verstevigen. Door de schuine rooilijn, ronde vormen, gepleisterde buitengevels met strookramen, terugliggende transparante puien ter plaatse van de trappenhuizen en passages naar het binnenterrein, de zorgvuldige materialisering en verfijnde detaillering zorgen ervoor dat dit pand een goed voorbeeld is van eigentijdse maar zorgvuldige stadsreparatie. De woonkwaliteit wordt vergroot door een grote mate van transparantie en daglichttoetreding, ook in het smalle binnenterrein, royale balkons en het gebruik van daken als daktuin. Ondanks de afwijkende vormgeving is aansluiting gezocht met de omgeving en is er een sterke visuele samenhang met de andere drie complexen die onderdeel zijn van dit project.

Gebouwtype en bouwgeschiedenis in hoofdlijnen
Het complex met portieketagewoningen en winkels vormt een gesloten bouwblok met een kleine binnenplaats. De binnenplaats is toegankelijk via twee voetgangerspassages, één aan de Zwanenburgwal en één aan de Verversstraat, en heeft een opgang naar een trappenhuis. De passages waren oorspronkelijk openbaar toegankelijk maar zijn tegenwoordig afgesloten met hekwerken. De bouwhoogte van het blok varieert van drie tot vijf bouwlagen. In totaal telt het pand elf woningen. Deze zijn ondergebracht in een rechte smalle beuk en een smalle haakvormige beuk die de schuine rooilijn van de Staalstraat volgt. Deze beuk wordt onderbroken door het vierlaags woonhuis Staalstraat 19. De woningen hebben diepe plattegronden. Het betreft twee-, drie- en vierkamerwoningen, waaronder enkele maisonnettes. De woningen liggen gegroepeerd rond een binnenplaats waaraan de trappenhuizen, bergingen, keukens en slaapkamers grenzen. De woonkamers zijn gelegen aan de straatzijde. De bergingen zijn ondergronds. Met de bedrijfsruimten op de begane grond wordt het karakter van de Staalstraat als winkelgebied doorgezet. Het bouwblok kent een betonconstructie, de gemetselde gevels zijn gepleisterd en voorzien van buitenisolatie die typisch is voor de jaren 1980.

Het complex is in 1982-1985 ontworpen door Paul De Ley en Fenna Oorthuys met medewerking van J. Schouten, in opdracht van het Gemeentelijk Woningbedrijf Centrum-Oost Amsterdam en de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam. De bouw geschiedde in 1984-1986 door Heijckmann BV (constructie) en Stadswerk BV Hoofddorp (uitvoering). De woning aan de Staalstraat 19 uit 1957-1959 van Bollebakker & Riesener Architecten werd geïncorporeerd in het nieuwe blok. Tijdens het traject was er veel aandacht voor de wensen van de bewoners.
Het complex kwam tot stand op de locatie van een te slopen woning met koffiehuis aan de Staalstraat 17 en op drie braakliggende terreinen tussen de Zwanenburgwal en Verversstraat. De tussen gelegen bestaande panden, waarvan de gevelwanden oorlogsschade hadden opgelopen, werden gerestaureerd door architect Sytse Visser, H.F. Rappange en W.P.M. van Gils. Met variatie in bouwhoogtes en door een mix van woon- en werkfuncties (atelierwoningen en bedrijfsruimten) is met deze stadsvernieuwing aansluiting gezocht met de historische omgeving van de Nieuwmarktbuurt.

Architectonische verschijningsvorm
Exterieur
Het hoekpand, met de royale ronde hoeken en hoge glazen trappenhuizen, is het meest uitgesproken pand in de reeks van vier door Paul De Ley en Fenna Oorthuys ontworpen invullingen aan de Zwanenburgwal. De gevels van het hoekpand vormen een duidelijk eenheid. De afwerking is voor sociale woningbouw van ongebruikelijk hoog niveau. Dankzij het asymmetrische ontwerp en de verfijnde detaillering is een speels geheel ontstaan. De terug van de rooilijn gelegen, hoge glazen ingangspartijen met voetgangerspassages aan de Zwanenburgwal en aan de Ververstraat, vergroten de transparantie van het bouwblok en bewerkstelligen optimale daglichttoetreding op de kleine binnenplaats.
Aan de Zwanenburgwal zijn over de volle breedte horizontale raamstroken gemaakt waarin ronde erkers en franse balkons zijn opgenomen. De houten kozijnen zijn smal geprofileerd en boven een lage borstwering geplaatst. In de rechterbeuk zijn per laag twee rug-aan-rug-woningen opgenomen waarvan de woonkamers respectievelijk op de Zwanenburgwal en op de Ververstraat uitkijken. Links van het trappenhuis ligt de beuk die zich langs de Staalstraat voegt. De woningen liggen aan weerszijden van het reeds bestaande woonhuis Staalstraat 19. De voorgevel van dit vierlaagse pand uit 1959 kenmerkt zich eveneens door horizontale raamstroken en gepleisterd metselwerk. De afgeronde, glazen erkers aan de Zwanenburgwal zijn op de hoek met de Ververstraat herhaald in de vorm van afgeronde, inpandige balkons.
De gevelbehandeling breekt met de architectonische context, die overwegend in baksteen is uitgevoerd. De gevels van het hoekpand zijn gepleisterd en geschilderd in een lichtgele pasteltint. De plint is betegeld met een lichtgrijze tegel. De houten kozijnen zijn grijs geschilderd, terwijl de beweegbare delen een lichtgele tint hebben gekregen. Het ontwerp voor de kleurafwerking van de gevels is afkomstig van Fenna Oorthuys.
De twee winkels aan de Staalstraat zijn uitgevoerd met een ronde, glazen erker. De reeks van hoge kozijnen is bij de gehele etalage doorgezet. De achtergevels van de winkels grenzen aan de binnenplaats en zijn grotendeels van glasbetonblokken waardoor extra licht in de winkelruimtes valt.

De gevels rondom de binnenplaats kenmerken zich door een modernistische uitstraling met horizontale raamstroken, gepleisterde gevels, open galerijen bij het trappenhuis, dakterrassen en hoge, glazen vides in de hoeken. Hier valt juist de blokvormige vormgeving op. Het trappenhuis is op de bovenste laag van een schuine, glazen kap voorzien. Een schuifdeur verschaft op deze laag toegang tot de galerij en de bovenste woning. Meerdere dakdelen en stukken van de galerij, op verschillende hoogten, doen dienst als (dak)tuin. Centraal aan de binnenplaats ligt een overkapte ingang naar het souterrain met bergingen en fietsstalling.

Interieur
Het interieur van het complex is niet bekeken en niet bij de beoordeling betrokken. Mogelijk is er nog sprake van een monumentwaardige indeling en/of interieurelementen.

Cultuurhistorische context
Paul De Ley (1943) wordt gerekend tot een van de belangrijke pioniers van de stadsvernieuwing in Amsterdam. De Ley volgde in de jaren 1964-1971 de avondopleiding aan de Amsterdamse Academie van Bouwkunst waar hij in aanraking kwam met het gedachtengoed van de Forumgroep. Van 1969 tot 1973 was hij aan het architectenbureau van Aldo van Eyck en Theo Bosch verbonden. Daarna vestigde hij zich als zelfstandig architect met een klein bureau waarin hij een kritische en eigenzinnige houding kon aannemen. In 2003 werd Fenna Oorthuys bureaupartner en het Architectenbureau Paul De Ley omgedoopt tot De Ley en Oorthuys Architecten.
De jaren bij Van Eyck & Bosch Architecten waren zeer vormend voor De Ley. De thema's die er speelden bleven bepalend in zijn oeuvre. De opvattingen die Aldo van Eyck had over de inhoud van het vak van de architect, met aandacht voor de structuur van de traditionele stad en het belang van de menselijke maat waren geliefd bij een nieuwe generatie architecten. Het bureau stond aan de wieg van de stadsvernieuwing. Bij Van Eyck & Bosch werd hoofdzakelijk ontworpen aan vernieuwende woningbouwplannen voor Nederlandse historische binnensteden waarbij respect voor de fijnmazige, oude structuren en bebouwing centraal stond. Het sociaal-maatschappelijke klimaat was rond 1970 onrustig. In Amsterdam werden na jarenlange strijd en protestacties van mondige en betrokken burgers de gemeentelijke, grootschalige (sloop)plannen voor de binnenstad stopgezet. In plaats van de plannen met brede autowegen en grote kantoren ('*cityvorming*'), werd door jonge architecten getekend aan vernieuwende bestemmingsplannen.

De Ley werkte samen met Jouke van den Bout, als afstudeerproject, en met buurtbewoners aan een plan voor de reparatie van de Westelijke Eilanden, met als doel zich te ontdoen van het Wederopbouwplan uit 1953 waarin sanering en *cityvorming* centraal stonden. Het oorspronkelijke, historische karakter van de wijk stond voorop, evenals de verbetering van de leefbaarheid door de menging van wonen en werken. De wijziging op het oude plan in 1971 was een doorbraak en het eerste tastbare resultaat van het buurtverzet. De realisering van het project op Bickerseiland (1972-1975) vormde het begin van de carrière van De Ley. De smalle, diepe panden hebben traditionele, gemetselde gevels met individuele mansardekappen maar zijn op innovatieve wijze met lichthoven van extra daglicht voorzien.
In volgende ontwerpen voor stadsvernieuwingsplannen, zoals aan de Westerdokstraat (1974-1982) en in de Nieuwmarktbuurt, tekende De Ley (deels met Fenna Oorthuys) woningbouwprojecten waarvan de gevels moderner, en meer als een geheel zijn gecomponeerd, in plaats van als een reeks losse woningen. Met de toepassing van royale glasvlakken, het gebruik van grote betonblokken (B2-blokken) of pleisterwerk, werden doorlopende, geabstraheerde gevels verkregen. Tegelijkertijd hield De Ley in zijn ontwerpen vast aan de typische thema's van Van Eyck zoals de creatie van ontmoetingsplekken en 'tussenruimtes' als entrees, binnenhoven en dakterrassen. Telkens werden grootschaligheid, anonimiteit en de verstoorde relatie tussen mens en omgeving omgebogen door een zorgvuldige inpassing van projecten met een menselijke schaal binnen het stedelijk weefsel. De Ley werkte behalve in Amsterdam, aan stadsvernieuwingsplannen in Leiden, Zwolle, Rotterdam, Hilversum en Utrecht. Hij ontwikkelde vanuit incidentele buurtacties de stadsvernieuwing tot een professionele ontwerpstrategie en wist complexe situaties creatief op te lossen.

Het gebouwencomplex Zwanenburg maakt deel uit van de grootscheepse stadsrestauratie van de Nieuwmarktbuurt in de jaren 1980, waarbij na de aanleg van de metro het stedelijk weefsel werd aangeheeld. Oude panden werden gerestaureerd of gerenoveerd en nieuwbouwwoningen werden ingepast langs de historische rooilijnen. Om de variatie en verscheidenheid van de historische stad terug te krijgen werd het project Nieuwmarktbuurt opgedeeld in blokken die door verschillende architecten werden ontworpen. Met name in het centrumgebied werd nauw samengewerkt met buurtbewoners. De Ley werkte aan drie verschillende woningbouwprojecten, namelijk aan de Oudeschans, het Binnengasthuisterrein en aan de Zwanenburgwal. De Ley verkoos deze locaties aan de randen van de Nieuwmarktbuurt, omdat de architect hier (in tegenstelling tot in het centrum) geen loyaliteitsverklaring hoefde af te leggen met de belofte om altijd naar de bewoners te luisteren.
Eeuwenlang was de Nieuwmarktbuurt, met name rondom het Waterlooplein, een wijk waar veel arme Joden woonden. Er heersten slechte leef- en woonomstandigheden. In de Tweede Wereldoorlog werden veel joodse inwoners tijdens razzia's opgehaald (al in 1941) en gedeporteerd. In de hongerwinter werden bovendien veel leegstaande panden beroofd van hout dat als brandhout werd gebruikt. Na de oorlog volgden speculatie en verwaarlozing van de buurt, panden werden gekraakt; een periode die tot begin jaren 1980 duurde.
In de jaren van de stadsvernieuwing werd rekening gehouden met de enkele overgebleven panden, die op de monumentenlijst waren geplaatst en niet mochten worden afgebroken. Na veel overleg en allerlei buurtvergaderingen kwamen sociale woningbouwprojecten op gang. In samenspraak met de bewoners werden de nieuwe woningen om de bestaande panden heen gevormd.

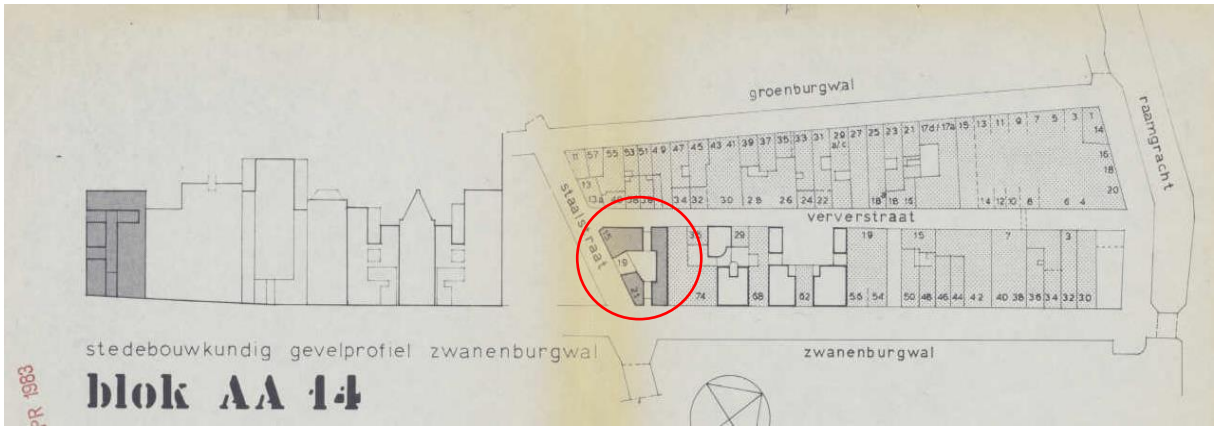
De ontwerpen van het stadsvernieuwingsproject aan de Zwanenburgwal werden tentoongesteld op de expositie Architectuur 1986, bij de Stichting Wonen waar de beste bouwwerken uit 1986 werden gepresenteerd. In 1988 werd het woningbouwproject genomineerd voor de Merkelbachprijs 1988, een kunstprijs van de gemeente Amsterdam die om de drie jaar werd toegekend aan een bijzonder bouwwerk binnen de gemeentegrenzen. De jury prees 'de dans van ruimte en continuïteit waarin transparantie en licht meesterlijk zijn verwerkt'. Het project kreeg echter geen prijs omdat het niet baanbrekend of innovatief genoeg werd gevonden.

Conclusie / concept redengevende omschrijving
Het door Paul De Ley en Fenna Oorthuys ontworpen hoekpand Zwanenburgwal 218-230, Staalstraat 15-21 en Verversstraat 149-157 met 11 woningen en 2 bedrijfsruimten heeft *cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde* als zeer geslaagd voorbeeld van een stedelijke, contextgerichte invulling die in het teken stond van de reparatie van het fijnmazig historisch-stedelijk weefsel (door de oude rooilijnen en bouwhoogten van de Zwanenburgwal, Staalstraat en Verversstraat te volgen), maar zich tegelijk door een eigentijdse afwijkende vormgeving en materialisering ook onderscheidt van de oudere panden. Het hoekpand is een belangrijk onderdeel van de grootschalige vernieuwing van de Nieuwmarkbuurt. Door de vormgeving, markante ligging en (oorspronkelijke) doorwaadbaarheid van het binnenterrein springt het uit boven de andere drie complexen die De Ley en Oorthuys tegelijkertijd ontwierpen.
Het pand vormt, door zijn markante ligging op de hoek van het bouwblok in combinatie met de vormgeving, afgeronde hoeken en gepleisterde gevels een opvallend en beeldbepalend onderdeel van de gevelwand, en is daarmee van *architectonische en stedenbouwkundige waarde.*
Het hoekpand heeft *architectonische waarde* vanwege het kwalitatief hoogwaardige ontwerp en zorgvuldige detaillering. Ondanks de beperkte afmetingen van de kavel zijn door efficiënte plattegronden elf hoogwaardige sociale woningen. Voor sociale woningbouw was het afwerkingsniveau ongebruikelijk hoog. De woonkwaliteit wordt vergroot door een grote mate van transparantie en daglichttoetreding, ook in het smalle binnenterrein, royale balkons en het gebruik van daken als daktuin.
Het project neemt een belangrijke plaats in in het oeuvre van Paul De Ley, die gerekend wordt tot een van de pioniers van de Amsterdamse stadsvernieuwing.
De hoofdopzet van het ontwerp en gevelbeeld zijn, op enkele ondergeschikte wijzigingen na, *gaaf* behouden.

Bronnen en literatuur

Gemeente Amsterdam, Archief Bouw- en Woningtoezicht (Stadsdeel Centrum)
Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank
T. Claassen, *Paul De Ley (1943) bouwen voor de buurt, op zoek naar context en continuïteit*, (BONAS), Rotterdam 2007
Delpher.nl (Parool 25-5-1986, Parool 30-6-1988)
www.pauldeley.nl

Beeldmateriaal

Situatiekaartje. Hele complex met links (rood omcirkeld) het onderhavige hoekpand (Gemeente Amsterdam, Archief Bouw- en Woningtoezicht, stadsdeel Centrum)

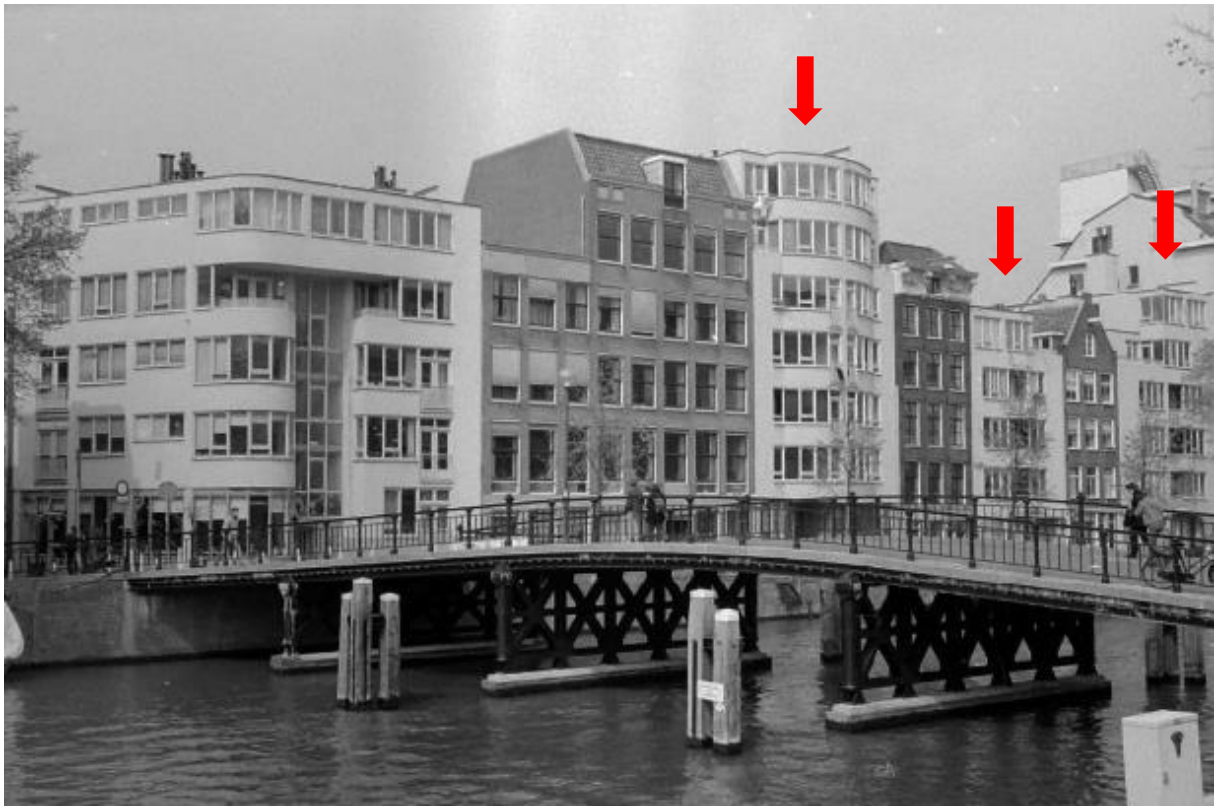
Uitsnede uit de (concept) Ordekaart 1970-1985. Het onderhavige blok Zwanenburgwal 218-230, Staalstraat 15-21 en Verversstraat 149-157 heeft een indicatieve orde 1-waardering. De overige drie bouwblokken (Verversstraat 184-204; Zwanenburgwal 168 / Verversstraat 119-125 en Zwanenburgwal 158-166 / Verversstraat 101, 105-117) die eveneens door Paul De Ley en Fenna Oorthuys ontworpen zijn, zijn op de (concept) Ordekaart 1970-1985 aangemerkt met een indicatieve orde 2. Deze vallen buiten de aanvraag. (Monumenten en Archeologie, 2023)

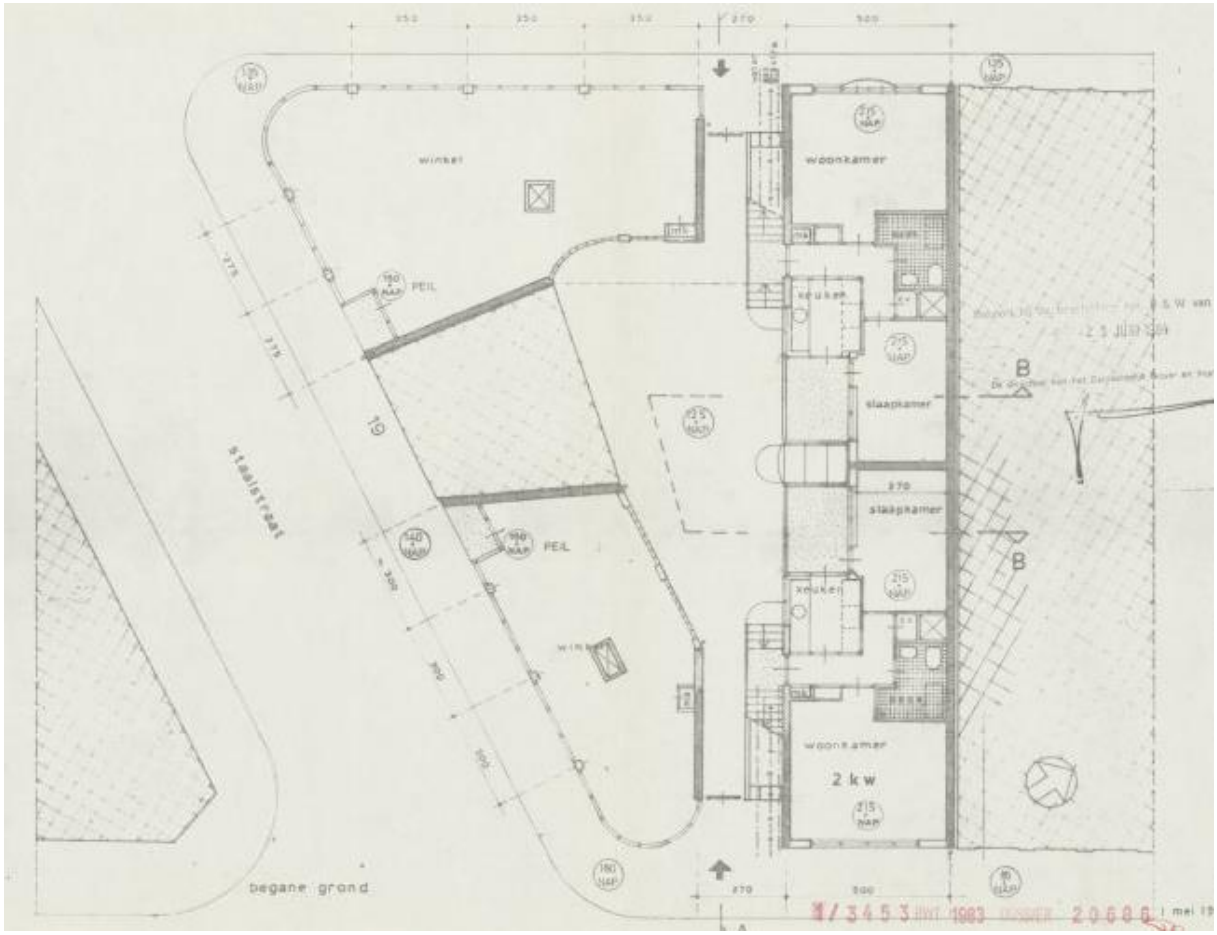
Uitsnede luchtfoto (Data Amsterdam)

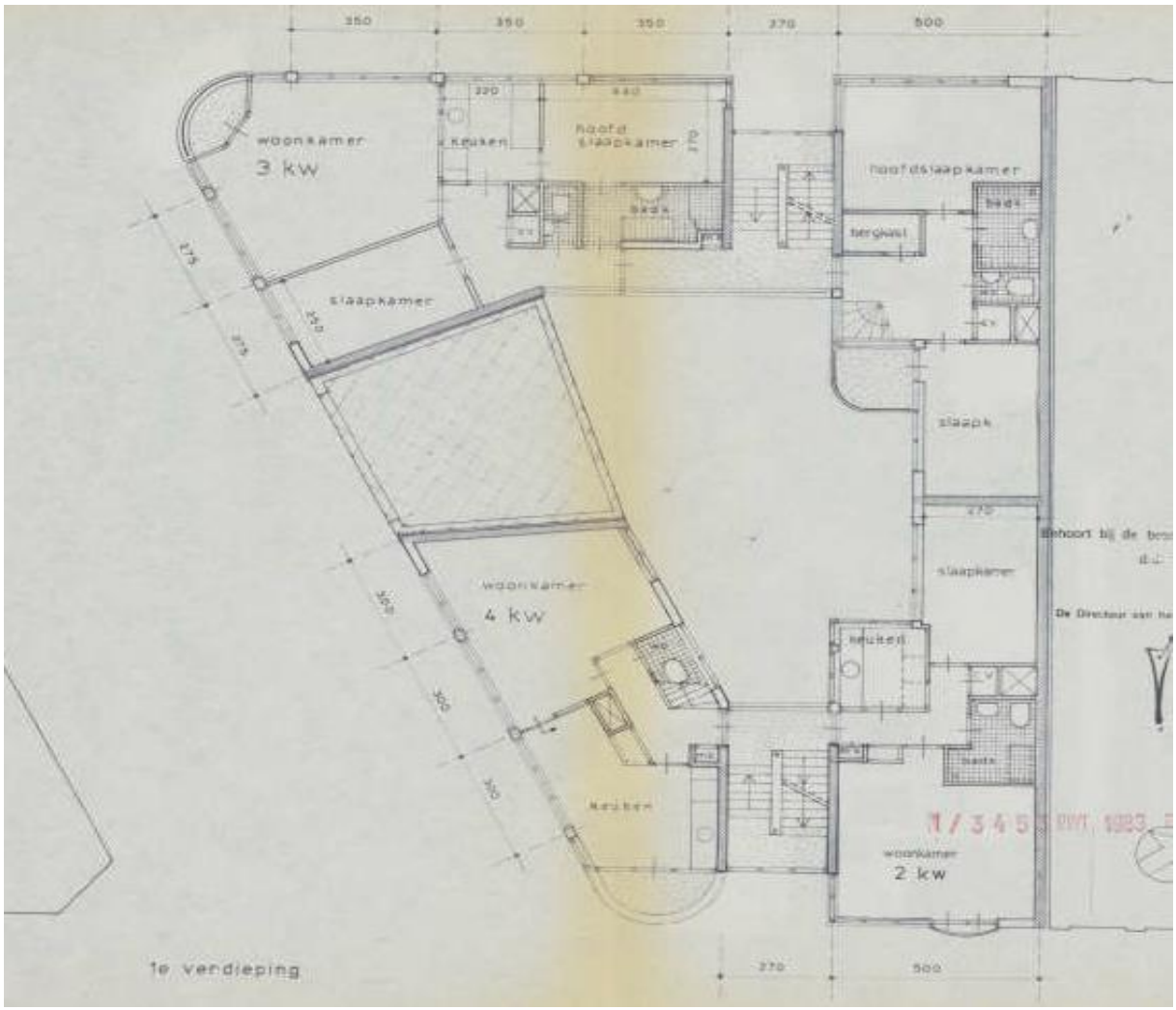
Hoek Zwanenburgwal-Staalstraat in 1971, vóór de nieuwbouw (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank 010122020737)

De Zwanenburgwal met op de voorgrond de ir. B. Bijvoetbrug, opname uit 1990. Links het onderhavige complex Zwanenburgwal 218-230, Staalstraat 15-21 en Verversstraat 149-157. Met rode pijlen zijn rechts hiervan de andere drie, eveneens door Paul De Ley ontworpen blokjes aangegeven. (Gemeentearchief Amsterdam, Beeldbank BMABo000800011 7_003)

Plattegrond van de begane grond, links de haakvormige beuk met het bestaande pand Staalstraat 19 en rechts de smalle beuk met rug-aan-rugwoningen (Archief Bouw- en Woningtoezicht, stadsdeel Centrum)

Plattegrond van de eerste verdieping (Archief Bouw- en Woningtoezicht, stadsdeel Centrum)

Gevels aan de Staalstraat, met in het midden (niet donker gearceerd) het reeds bestaande pand Staalstraat 19 (Archief Bouw- en Woningtoezicht, stadsdeel Centrum)

Gevels van het lagere bouwdeel van drie en vier woonlagen met de doorgang en het trappenhuis aan de Verversstraat (Archief Bouw- en Woningtoezicht, stadsdeel Centrum)

Gevel langs de Zwanenburgwal met de doorgang en het trappenhuis (Archief Bouw- en Woningtoezicht, stadsdeel Centrum)

Zwanenburgwal, Staalstraat. Ongedateerde opname uit het Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting (foto's B-serie) (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank 5293FO018812)

Hoekpand met ronde erkers/balkon, Zwanenburgwal-Staalstraat vanaf Ir. B. Bijvoetbrug (Joosje van Geest, 2023)

(boven) De afgeronde hoek van de Staalstraat-Verversstraat met inpandige balkons (Joosje van Geest, 2023)
(rechts) Lagere panden, gevel Verversstraat (Joosje van Geest, 2023)

De voetgangerspassage met trappenhuis aan de Zwanenburgwal-zijde, gezien vanaf de binnenplaats. Rechts de achtergevel met glasbouwstenen van de bedrijfsruimte aan de Staalstraat. (Joosje van Geest, 2023)

Binnenterrein. Maisonnettewoning op de hoek Zwanenburgwal – Staalstraat, met dakterras (Monumenten en Archeologie, 2023)

Binnenterrein met de voetgangerspassage en ontsluiting van de woningen aan de Ververstraat-zijde (Monumenten en Archeologie, 2023)

Binnenterrein. Blokvormige opbouw met overdekte galerij, open trappenhuis en met rechts een woning met serre en balkon, (Joosje van Geest, 2023)